

حضرت زهرا (سلام الله علیها) الگوی سیاسی و تأثیر ایشان بر ارتقای جایگاه زنان

محمد مهدی کریمی نیا^۱، سیده کفایت آلبوشوکه^۲، کلثوم آقایی^۳، مجتبی انصاری مقدم^۴، غلامرضا محمدرضایی^۵

^۱ استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، طلبه و پژوهشگر حوزه علمیه قم (نویسنده مسئول)

^۲ سطح سه (کارشناسی ارشد) رشته فقه و اصول، شاغل به تحصیل در سطح چهار (دکتری)، مدرس حوزه علمیه حضرت رقیه (سلام الله علیها)، رامهرمز

^۳ سطح دو (کارشناسی)، مدرسه علمیه حضرت رقیه (سلام الله علیها)، رامهرمز، استان خوزستان، فعال فرهنگی و پژوهشگر

^۴ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه میبد، مدرس دانشگاه و پژوهشگر

^۵ مربی سازمانی دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)

چکیده

شخصیت و هویت انسانی تبلور در جامعه به عوامل گوناگونی از جمله امکان تأثیر گذاری و تأثیر پذیری از رهگذر حضور در عرصه ی سیاسی و انجام فعالیت های سیاسی وابسته است، که این فعالیت ها با تدبیر امور و مصلحت اندیشی به قصد تأثیر گذاری در امور حکومتی ریز و درشت جامعه انجام می گیرند، از این رو در حرکت احیاگرانه اولیاء الهی از جمله حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) توجه ویژه ای به این موضوع گردیده است. و معرفی جایگاه سیاسی زن در رفتار پیامبر (صلی علی علیه و آله) با حضرت فاطمه (سلام الله علیها) و فعالیت های سیاسی حضرت در حیات پیامبر (صلی علی علیه و آله و سلم) و پس از رحلت ایشان تجلی یافت و ایشان به عنوان الگویی جامع برای زنان هر عصری قرار گرفتند. بررسی الگوی رفتاری و عملی حضرت فاطمه و ایستادگی وی در برابر ظلم و جور پس از رحلت پیامبر با تمام ضوابط دینی خاص زنان و حضور دلاورانه او در عرصه ی عمومی، حساسیت نسبت به امور پیرامونی که از حق انسانی زن مسلمان ناشی می شود را به نمایش میگذارد و ضرورت اتخاذ حضور زنان را در عرصه و عمل سیاسی برای حفظ اصالت آموزه های آیین نبوی در همیشه تاریخ را آشکار می سازد، که در مقاله حاضر ابتدا فعالیتهای سیاسی حضرت را قبل و بعد از حیات پیامبر مورد بررسی قرار می دهیم و سپس به تأثیر گذاری این فعالیت ها بر زن قبل و بعد از انقلاب می پردازیم. این پژوهش به روش کتابخانه ای گردآوری شده است و پردازش اطلاعات به صورت توصیفی - تحلیلی و تاریخی - نقلی می باشد.

واژه های کلیدی: الگوی سیاسی، حضرت زهرا (سلام الله علیها)، حیات سیاسی، زن روز، زن مسلمان.

مقدمه

به یقین تعریف جامعی از «الگو، اسوه و تأثیر پذیری» در همه موضوعات مربوط به حیات مادی و معنوی بشر که بتواند با برقراری اعتدال بین نیازها و استعدادهای انسانی، آنها را در حد طاقت بشری به کمال لایق خود برساند، بدون هدایت وحی، توفیق بایسته را نخواهد یافت.

بر همین اساس ما از زبان وحی و صراحت بیان پیامبر (صلی علی علیه وآله)، حضرت فاطمه (علیها السلام) را اسوه و الگو برای نوع بشر به ویژه زنان می دانیم. ولی آیا پرداختن به شخصیت حضرت زهرا در زمان کنونی و نسل حاضر ضرورتی دارد؟! آری بحث درباره حضرت زهرا (سلام الله علیها) و زندگی ایشان راه گشاست زیرا در عصر ما که عصر گسیختگی عقایدی و ایدئولوژی و سر در گمی در وظایف سیاسی و اجتماعی است، برای بدست آوردن هدف روشن و جهت زندگی عده ای مات و مبهوتند؛ در چنین شرایطی چه بهتر که راه فاطمه (علیها السلام) که مورد تأیید دوست و دشمن و دارای جنبه های عملی و الگویی است، عرضه گردد و از آنجا که حضرت فاطمه (سلام الله علیها) به عنوان اسوه فعالیت های ارزنده و پربرکتی در عرصه ی سیاست داشته اند و شخصیت ایشان که نه تنها نقطه وصل میان امامت و نبوت است بلکه نقطه اتصال میان جهان اسلام و تمام مذاهب اسلامی است که باید به کل جهان معرفی و شناسانده گردد.

در زمینه ی شناساندن حضرت به عنوان اسوه و الگو، هم در زمان حیات خود حضرت روایاتی از پیامبر (صلی علی علیه وآله) هست و بعد از حیات ایشان روایات فراوان از ائمه (علیهم السلام) و کتابات و مقالات زیادی، از جمله کتاب بانوی بانوان از موسوی گرما وردی و مقاله حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) الگوی حضور سیاسی اجتماعی زن مسلمان از مجتبی عطار زاده به این مبحث پرداختند.

مفهوم شناسی

بینش اسم مصدر از دیدن، بینایی، بینندگی، بصیرت، به معنی نگاه و نظر است. (عمید، ۱۳۷۵ : ۲۵۹)
سیاست در لغت فارسی به معنای تدبیر امور و مصلحت اندیشی و دور اندیشی آمده است. (همان، ۶۷۷)
رفتار سیاسی عبارت است از: فعالیت های سیاسی افراد و پیامدهای آن برای نهادهای سیاسی. (آقا بخشی، ۱۳۸۳ : ۴۴۴)
اعتقادات مذهبی، باورهای ایدئولوژیک، ساختار روانی فرد و جامعه، نوع جامعه پذیری سیاسی و... در نتایج زمره عوامل بروز رفتار سیاسی هستند. رفتار سیاسی هر نوع و هر شکلی داشته باشد، قصد تأثیر گذاری بر امور حکومتی ریز و درشت جامعه را دارد و با هر انگیزه و منشایی که بروز یابد، اساساً معطوف به قدرت و ملزومات آن است. (کریمی، ۱۳۸۸ : ۱)
رفتار سیاسی حضرت زهرا (علیها السلام) به آن دسته از فعالیت ها و مبارزاتی اطلاق می شود که در قالب ایراد خطبه، اعتراض به غصب فدک و خلافت، سکوت در برابر خلیفه به خاطر وحدت سیاسی و مانند آن صورت گرفته اند، این رفتارها، که عمدتاً پس از رحلت حضرت رسول (صل علی علیه وآله) و به دنبال ماجرای سقیفه ی بنی ساعده ظهور کردند، حاکی از این مدعایند که حضرت زهرا (سلام الله علیها) آگاهی عمیقی نسبت به مسائل و سیاسی داشته اند، به عبارت دیگر ایشان از بینش سیاسی عمیقی برخوردار بودند. (همان)

امام خمینی (رحمه الله علیه) درباره ی سیاست می فرماید : سیاست ای است که جاعه را هدایت کند و راه ببرد، مام مصالح جامعه را در نظر بگیرد و تمام ابعاد انسان و جامعه را در نظر بگیرد و این ها را هدایت کند به طرف آن چیزی که صلاحشان است. (موسوی خمینی، ۱۳۸۸ : ۱۳ / ۲۱۸)

امتیاز تعریف امام خمینی از سیاست نسبت به دیگر تعاریف این است که امام سیاست را از مقوله ی هدایت دانسته اند و این حاکی از جهان بینی امام خمینی (رحمه الله علیه) است. (زمانی، فرقانی، بی تا: ۱۳)

بند اول: حیات سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها)

حضرت زهرا (علیها السلام) آغازگر و بنیانگر نهضت سیاسی دفاع از اسلام و حاکمیت آن در طول تاریخ است. ایشان با منشایی که در عرصه های متفاوت خانوادگی و اجتماعی در دفاع از اسلام و مقام و شان ولایت و امامت از خود ارائه داد، جبهه ای را گشود که مهمترین بازمانده ی آن گم نشدن اسلام در تاریخ است.

اسلامی که از همان آغازین لحظات، پس از رحلت نبی اکرم (صلی علی علیه و آله)، با انحرافی عظیم مواجه شد و در معرض ورود به سراشیبی تند و نابودی و فراموشی قرار گرفت. به راستی میتوان حضرت زهرا (سلام الله علیها) را اولین سرباز دفاعی جبهه دفاع از امت دانست که مسیر مبارزه تا پای جان برای تمامی اعصار و ملل نشانه گذاری کرد. (کاردوانی، بی تا: ۱)

برای دستیابی به ابعاد حماسه آفرینی های سیاسی حضرت زهرا (علیها السلام) باید به تاریخ یا آنچه از سیره ی ایشان اعم از گفتار و رفتار و تقریر نقل شده است، رجوع کرد چرا که تاریخ، گویاترین زبان برای بیان حقایق است.

علیرغم آنکه حضور و فعالیت های سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) را نمی توان تنها به دوران هفتاد و پنج روزه و به قولی نود و پنج روزه حیات ایشان پس از رحلت پیامبر خلاصه نمود. لیکن مهمترین بخش حضور سیاسی زهرا را می توان در دفاع از مقام امامت، پس از رحلت رسول خدا و بروز انحراف در مسیر خلافت دانست. (همان، ۵)

ولی با این وجود اشاره ای مختصر به فعالیت های سیاسی ایشان قبل از رحلت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نیز می کنیم:

- آن حضرت در میدان جنگ احد حضور یافت و به مداوای رسول الله (صلی الله علیه و آله) پرداخت که به شدت مجروح شده بود. (ابن هشام، ۱۳۹۱: ۲ / ۱۰۶)

- پس از نبرد احد نیز حضرت فاطمه (سلام الله علیها) به همراه صفیه خواهر حمزه سیدالشهداء، کنار پیکر مثله شده این فرماندار دلیر لشکر اسلام نشست و ضمن گریه بر حمزه به بازندگان تسلی می داد. (واقعی، ۱۳۷۶: ۲۰۹ / ۱)

- زهرا مرضیه در جنگ سرنوشت ساز خندق نیز شرکت داشت. نامگذاری یکی از مساجد هفتگانه ی منطقه ی خندق بنام مسجد حضرت فاطمه (سلام الله علیها) نشان و دلیلی بر این مطالب است. (رفیعی، ۱۳۸۶: ۱۳۸)

- پس از شهادت جعفر بن ابی طالب در مویه، فاطمه (سلام الله علیها) همراه رسول خدا صل الله علیه و آله برای دلداری همسر و فرزندان جعفر به خانه ی او رفت و سه روز غذای خانواده ی شهید را تهیه کرد. (یعقوبی، ۱۳۸۹: ۲ / ۶۵)

اما عمده فعالیت های آن حضرت بعد از رحلت پیامبر اکرم (صلی علی علیه و آله) که در بخش های ذیل قابل توجه است:

۱. گریستن

علامه مجلسی از فضیله نقل می کند که: حضرت فاطمه (سلام الله علیها) در شب دوم وفات پیامبر از خانه بیرون بیرون رفت، گریست و مردم با او گریستند.

هنکامی که مردم مدینه گریه ی حضرت زهرا را دیدن از حضرت علی (علیه السلام) در خواست کردند که یا شب گریه کند یا روز. به همین جهت حضرت علی برای آن حضرت خانه ای در بقیع ساخت و نام آن را بیت الحزان گذاشت. (مجلسی، ۱۳۸۶ : ۴۳ / ۱۸۰ - ۱۷۴)

حقیقت این است که گریه ی حضرت زهرا (علیها السلام) آسایش مردم را برهم نزد بلکه هیئت حاکمه را زجر می داد. حاکمان می بایست در مسجد پیغمبر در کنار منبر شریف آن حضرت که فقط چند متر از خانه ی فاطمه (سلام الله علیها) فاصله داشت، حضور داشته باشند لذا آنها، او را از گریه باز داشتند.

زیرا گریه، حزن و اندوه حضرت زهرا (علیها السلام) وجدان ها را بیدار، احساسات را تحریک و انسان ها را به هیجان می آورد؛ همین امر از سلطه و نفوذ حاکمان می کاست؛ بنابراین لازم بود که حضرت زهرا از این مکان بیرون کرد و او را از دید مردم دور سازند.

مردمی که پس از فروکش کردن حوادث و باز گشت به خویشتن و تفکر در ماجرا و یادآوری سخنان پیامبر صلوات الله علیه در مورد حضرت زهرا و امام علی (علیهما السلام) آگاهی و شعورشان بالا خواهد رفت و از کوتاهی خویشتن در مورد خاندان پیامبر پشیمان خواهند شد. (جعفرپور، ۱۳۹۰ : ۲۴۰)

تأثیر این روش زهرای اطهر کمتر از خطابه ایشان نبود و این تأثیر را می توان از ماندگارترین پیامهای مبارزات سیاسی ایشان به شمار آورد. چرا که این گریه ها با ظاهر عاطفی، معنایی عقلانی در خود نهفته داشتند تا تاریخ عقلا را به فکر وادارد که چرا حضرت زهرا (علیها السلام) که از نابینا چهره میپوشاند گریه و اندوهش روز و شب در فضای مدینه می پیچد؟! این اشک، اشک خردمندانه ای است تا فردی که از کمترین اندیشه برخوردار است به تامل بنشیند. لذا این اشک نشانه ی آگاهی و درک از وقوع فاجعه ای بزرگ در جامعه ی بشریت است.

۲. خطبه های روشنگرانه

الف) خطبه فدکیه

نهاده شدن نام فدکیه بر خطبه ی عالمانه و آتشین حضرت زهرا (سلام الله علیها) صرفاً بیانگر جهت صدور این خطبه ی بی مانند را بیان می کند، محتوای این سخنرانی آنچنان عمیق و گسترده است که موضوع غصب فدک در برابر عمق و گستردگی آن جز بهانه ای به نظر نمی آید.

نگاه عمیق به معارف اساسی دین و بیان واقعیت های اجتماعی در کنار یادآوری مسئولیت آحاد افراد جامعه اسلامی نسبت به آن معارف و این واقعیت ها به همراه تبیین انحراف به وجود آمده بعد از پیامبر (صلی علی علیه وآله) و علت آن در سطح خواص و عامه افراد جامعه، موضوعات مهمی است که نه فقط داروی در آن روز، که مرحم زخم تمامی اسیب های جامعه اسلامی شهید درطول تاریخ خواهد بود که علاوه بر ابعاد معرفت دین شناسانه، ابعاد جامعه شناسانه سیاسی را نیز در بردارد. (www.otaghfekr.ir)

صدر می فرماید: فدک بعد از آن که وارد تاریخ شد، در ابتدا ملک رسول خدا قرار گرفت، زیرا با تاخت و تاز اسبان و جنگ و قتال بدست نیامده بود. پیامبر (صلی علی علیه وآله) آنها را به دخترش زهرا (سلام الله علیها) تقدیم نمود و تا هنگام وفات آن حضرت نزد دخترش بود و هنگامی که ابوبکر حکومت را قبضه کرد و بر اریکه ی خلافت استقرار یافت تصمیم گرفت فدک را مصادره کند و دستور داد کارکنان فاطمه (علیها السلام) را از فدک بیرون کردند و عمال ازطرف خود به جای آنان نصب کرد. (قمی، ۱۴۰۰ : ۱۰۸)

حضرت زهرا (علیها السلام) در برابر پافشاری خلیفه در غصب فدک تصمیم گرفت در حضور مسلمانان و در مسجد پیامبر او را استیضاح کند، حق خویش را اثبات و توطئه را افشا نماید، و برای این منظور همراه گروهی از بانوان خاندان خود به مسجد آمدن و در خطبه ای بسیار فصیح و شیوا حقایق را بیان فرمود، خطبه زهرا (علیها السلام) در این مجلس روشنگر واقعیاتی است که بلافاصله پس از وفات پیامبر (صلی علی علیه وآله) در مجتمع اسلامی رخ داده است.

خطبه و محاجه حضرت زهرا هم بیانگر فضیلت بانوی بانوان علم و عصمت الهی اهل بیت پیامبر است و هم نشان دهنده ی بازی های سیاسی برای غصب خلافت و محروم و منزوی کردن امیر مومنان علی (علیه السلام) و هم گزارشگر رفتار امت پس از پیامبر (صلی علی علیه وآله) و نافرمانی و سستی آنان در اجرای اوامر الهی و دستورات پیامبر. (موسوی گرماوردی، ۱۳۹۴: ۱۲۹)

در این خطبه طولانی که سراسر حکمت است، آن حضرت از توحید، نبوت، معاد، فلسفه احکام و... سخن گفت و در بخشی از آن به حق خویش از ارث پدر بی هیچ اشاره ای به فدک پرداخت و در بخشی دیگر به دفاع از امامت ولایت امیر مومنین پرداختند و با توجه به طولانی بودن مبحث فدک که در کتب و اسناد زیادی آمده است، و مجال پرداختن به صورت کامل به آن در این مقاله نیست و فقط به گوشه ای از آن که دفاع از ولایت و امامت و حق و هشدار به مردم است، می پردازیم.

حضرت زهرا (علیها السلام) در خطبه بلند فدکیه دو جمله در باب امامت دارند که از این دو جمله به خوبی میتوان دیدگاه حضرت را در باب امامت شناخت.

جمله ی اول این است که فرمود: « طاعتنا نظاماً للملئ ». خداوند اطاعت از ما اهل بیت را واجب قرار داد؛ برای آنکه سبب سامان یافتن ملت می شود. ملت در قرآن بر دین اطلاق شد؛ جمله دوم این است که فرمود: « وَأَمَّا مَتَنَا أَمَاناً مِنَ الْفُرْقَةِ ». خداوند امامت ما اهل بیت را واجب کرد برای اینکه از تفرقه جلوگیری کند. مضمون این دو جمله این است که نظام یافتن و سامان پیدا کردن امت اسلامی در سایه ی امامت امام حق و اطاعت از اوست. نکته ی قابل توجه این است که حضرت زهرا تنها مساله امامت را مطرح نمی کند، بلکه اطاعت از امامت را مطرح میکند. چون امامی که اطاعت نشود نقشی ندارد. « لا رَی لِمَنْ لَا يُطَاعَ ». (خاتمی، بی تا: ۱۵۵)

حضرت زهرا (علیها السلام) می فرمایند: « شما ای بندگان خدا! مسئولان امر و نهی پروردگار و حاملان دین وحی او هستید و شما نمایندگان خدا بر خویشتن و مبلغان او به سوی امت ها می باشید، پاسدار حق الهی در میان شماس و حافظ پیمان خداوند، در دستس همه شماس و آنچه پیامبر (صلی علی علیه وآله) پس از خود در میان امت به یادگار گذارده، کتاب ناطق خدا و قرآن صادق، نوری آشکار و روشنایی پرفروغ است...، کتابی که... مستمعان را به ساحل نجات رهبری می کند... ». (طبرسی، ۱۳۸۶: ۲۵۷)

و همچنین ایشان می فرمایند: « اَنْلَزْكُمْوَهَا وَ اَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ »؛ یعنی آیا ممکن است ما شما را مجبور به پذیرش حق کنیم، در حالی که شما از آن کراهت دارید؟ بنابراین در مکتب تشیع، فرد و جامعه سیاسی مسئول رفتار خویش هستند و در صورت تخلف باید پاسخگو باشند. این ایدئولوژی سیاسی حضرت فاطمه (سلام الله علیها) است که به انسان، شرافت، شخصیت انسانی، شناخت، رسالت و مسئولیت می دهد. (حسینی زنجانی، ۱۳۹۴: ۳۸۸)

ب) خطبه های دیگر

خطبه ی دیگر حضرت زهرا (سلام الله علیها) زمانی بود که به درب خانه اش هجوم بردند و میخواستند خانه و اهلش را بسوزانند که حضرت در این هنگام نارضایتی خود را از این غاصبان و طرفداران آنها اعلان کرد و در چند جمله ی کوتاه گذشته

و آینده شوم آنان را بیان کرد و از پیمان شکنی و انحراف آنها پرده برداشت واز آنها اعلان برائت نمود. (میرشفیعی، ۱۳۹۰ : ۴۶)

به نقل از فاطمه بنت الحسین وقتی بیماری فاطمه (سلام الله علیها) دختر رسول خدا - درود خدا بر او - شدت گرفت زنان مهاجران و انصار، نزد آن حضرت گرد آمدن و به او گفتند: سلام بر تو ای دختر رسول خدا! با بیماریت چگونه ای؟ فرمود: سوگند به خدا به گونه شده ام که از دنیایان ناخوشنودم و از مردانتان ناخرسند. آنان را همچون خوردنی مشکوک قبل از جویدن از دهان بیرون انداختم، و پس از آزمودنشان، از آنان بیزار شدم خیر نبینند کُند شمشیر سست نیزه بد سخن! « راستی چه زشت است آنچه خودشان برای خود پیش فرستادند که در نتیجه خدا برایشان خشم گرفت و پیوسته در عذاب می مانند».

ناگزیر گناه آن را بر گردنشان آویختم و ننگ آن بد عهدی را به چهره اشان پاشیدم. بینی بریده و پاره پاره و دور از رحمت باشند گروهی که سست کارند. (محمدی ری شهری، ۱۳۹۵: ۵۲۱)

حزب حاکم همه حقوق سیاسی و اقتصادی و موقعیت اجتماعی بنی هاشم را تصاحب و غصب کرده بود و آنها را از فدک، میراث النبی (صلی الله علیه و آله)، و سهم ذوالقربی جلوگیری کرده بودند، از طرفی هم حضرت امیرالمومنین (علیه السلام) از دفاع از این حقوق تنها مانده بود و تنها حضرت زهرا (علیها السلام) میتوانست از موقعیت شرافت، فضیلت و عزت و نزدیکی اش به رسول خدا استفاده کرده، این حقوق به تاراج رفته را مطالبه کند. (میرشفیعی، ۱۳۹۰ : ۳۵)

۳. سکوت و روی گردانی از منحرفان

حضرت زهرا (سلام الله علیها) بعد از جریان فدک قسم یاد کردند که تا آخر عمر با غاصبان و منحرفان بعد از رحلت پیامبر سخن نگویند تا شکایت آنان را نزد رسول خدا ببرند.

شخصیت چشمگیر زهرا (علیها السلام) و بیانات بیدار کننده ی او، خلیفه و دستیارانش را برآن میداشت که هر طور هست صلح و با آشتی با زهرا و دلجویی از او تظاهر نماید تا مبدا موقعیت خودشان در خطر واقع شود، به همین جهت وقتی ابوبکر و عمر شنیدند، زهرا (علیها السلام) در بستر بیماری است به عیادت او آمدند و زهرا آنان را نپذیرفت و اجازه ورود نداد. عمر از امیرمومنان علی تقاضا کرد برای ابوبکر اجازه بگیرند تا به عیادت آن گرامی بیایند و از او دلجویی کند، امیرمومنان که به جهت مصالح اسلام مدارا فرمود، پذیرفت و این موضوع را به اطلاع زهرا (علیها السلام) رساند و ایشان در ابتدا ممانعت کردند؛ ولی وقتی امام علی (علیه السلام) فرمود که قول داده اجازه ملاقات بگیرد.

حضرت زهرا (علیها السلام) فرمودند: هر طور مایل هستی عمل کن، ولی وقتی امام اجازه ی ورود داد حضرت زهرا (سلام الله علیها) حتی جواب سلام آنان را نداد و از آنان روی گرداند. و حضرت فقط از آنها سوالی پرسید و در آخر فرمود: من از شما دو نفر راضی نمی شوم تا پدرم رسول خدا را ملاقات کنم و به او خبر دهم که شما چه کرده اید و او داوری کند. (موسوی گرماوردی، ۱۳۹۴ : ۱۷۲-۱۷۱)

۴. وصیت

زهرا (علیها السلام) که در بستر بیماری آخرین روزهای زندگی خویش را می گذرانید، و هر ساعت بیماریش شدیدتر می شد و چون رحلت خویش را نزدیک دید امیر مومنان (علیه السلام) را فرا خواند و عرض کرد: «پسر عمو من مرگ خویش را احساس می کنم و به زودی به پدرم ملحق خواهم شد؛ اموری را در نظر گرفتم و می خواهم به تو وصیت کنم».

علی (علیه السلام) فرمود: «به هر چه میخواهی وصیت کن ای دختر رسول خدا».

حضرت زهرا (سلام الله علیها) چند وصیت کردند که در یکی از وصیت های خود فرمودند: «وصیت می کنم که هیچ یک از کسانی که بر من ستم کرده اند و حق مرا گرفته ان بر جنازه من حضور نیابند که آنان دشمن من و دشمن رسول خداوند و مگذار هیچ یک از آنان و پیروانشان بر من نماز بخوانند، مرا شبانه هنگامی که چشم ها در خواب است دفن کن». (همان، ۱۷۵)

حضرت زهرا (سلام الله علیها) با وصیت به پنهان کردن قبر مقدسشان، نشان دادند که از دست حاکمان زمان، ظلم و ستم های فراوان کشیدند؛ و هنگامی که جسمی رنج دیده، قلبی تفتیده و روحی خشمگین بر ستمگران و غاصبان زمان، در بستر شهادت آرمیده اند؛ اعلام فرمودند: راضی به شرکت سردمداران غاصب در مراسم تشییع و به خاکسپاریشان نیستند. (جعفرپور، ۱۳۹۰ : ۴۷۲)

پیامدهای «پنهان نمودن قبر حضرت زهرا (علیها السلام)»

۱. نشان جاودانگی خشم صدیقه طاهره بر ابوبکر بوده است.

۲. سند زنده بر بطلان مکتب خلفا است.

۳. ویرانگر مکتب های فکری برخاسته از این حکومت نا مشروع است.

بند دوم: تأثیر حیات سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) بر زن روز

یکی از بزرگترین درس های عملی از حضرت زهرا (سلام الله علیها) حضور فعال در صحنه های سیاسی با حفظ عفت و حیا و ارزش های وجودی زن است که در انقلاب اسلامی، جلوه یافت و الگویی برای زنان مسلمان در تمام جهان گردید. تأسی به اصول و الگوی برتر زنان جهان، حضرت زهرا، گامی نوین و حرفی نو مطرح ساخت که زن مسلمان در اقصی نقاط جهان، از آسیا تا آفریقا، از اروپا تا آمریکا، می تواند با تکیه بر الگوی عملی فاطمی، به خود باوری و احیای هویت اسلامی دست یازد. (www.tebyan.net)

زنان زیادی در اقصی نقاط جهان اسلام به تاسی از حضرت زهرا (سلام الله علیها) فعالیت های مفیدی انجام داده اند، نمونه ای از این زنان، بانوانی هستند که در زمان طاغوت برای رسیدن به انقلاب اسلامی مجاهدت کردند و بانوان مجاهده ای که در هشت سال دفاع مقدس از هیچ تلاشی فرو ننهادند و زنانی که در همه نقاط جهان ولایت پذیر هستند و از ولایت دفاع می کنند و به خوبی دشمن را می شناسند و در معرفی آن به فرزندان و افراد جامعه کوتاهی نمی کنند، همانطور که حضرت زهرا (علیها السلام) دشمن شناسی عالی و نمونه بودند و با تمام وجود و جان فشانی، دشمن را به ما شناساندند. (www.dres.ir)

حضرت زهرا (سلام الله علیها) الگو برای تمام انسان ها و حجت خدا بر امامان معصوم و تمامی بشر است. امام زمان (عجل الله تعالی فرجه شریف) میفرماید: «وَفِي ابْنَةِ رَسُولِ اللَّهِ (صلى على عليه و آله) أَسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (الطوسی، بی تا: ۲۸۶)؛ دختر رسول خدا الگوی مناسبی برای من است. در این روایت الگو و اسوه بودن حضرت زهرا (علیها السلام) به خوبی تصریح شده است. مقام معظم رهبری در مورد تاسی به حضرت زهرا (علیها السلام) می فرماید: «زنان مسلمان در زندگی شخصی، اجتماعی و خانوادگی باید زندگی حضرت زهرا را از جهت خردمندی، فرزاندگی و عقل و معرفت الگو و سرمشق قرار دهند؛ از بُعد عبادت، مجاهدت، حضور در صحنه تصمیم گیری های عظیم اجتماعی، خانه داری، همسر داری و تربیت فرزندان صالح از زهرای اطهر پیروی کنند». (سخنرانی آیت الله خامنه ای، تاریخ ۱۳۷۲/۹/۷)

حضور سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) که به گوشه ای از آنها اشاره شد نشان می‌دهد که یک زن با آگاهی و اتخاذ شیوه های سیاسی مدبرانه میتواند در صحنه های گوناگون جامعه به مبارزه بپردازد. که به نمونه ای از حضور زن ها در صحنه های سیاست به تاسی از حضرت، می پردازیم.

۲-۱ زنان قبل از انقلاب

واقعیت های تاریخی نشان می دهد زنان ایرانی در حادثه آفرینی وقایع ایران معاصر نقش داشتند و این نقش، موثر، وسیع، کارساز و مثبت بوده است. هنگامی که روسیه انگلیس شمال و جنوب کشور را مورد تجاوز قرار داده بودند، وارد صحنه ی مبارزه شده و با شرکت در راهپیمایی ها و حتی با جنگ علیه قوای انگلیسی جنوب، تلاش کردند از مرزهای کشور و ارزش های انقلابیشان پاسداری کنند، آنان در این راه جان خود را به خطر انداختند و هنگامی که باید از زندگی آسوده تری که انقلاب مشروطه وعده ی آن را داده بود بهره مند می شدند، با تحریم کالای خارجی زندگیشان سخت تر گردید. (شیرودی، زنان، بی تا: ۷)

از جمله بانوانی که در این عرصه بسیار ثابت قدم بودند، زینب معروف به « زینب پاشا» بود، که بعد از نهضت تنباکو، بازاریان تصمیم گرفتند که بازار را تعطیل کرده و به محل اعتصاب تبدیل کنند که با واکنش تند سربازان و سپس وعده هایی از جانب حکومت روبرو شدند تا جایی که قصد بازگشایی بازار را کردند ولی زینب پاشا همراه گروهی از زنان دلیر و مسلح در حالی که چادر نماز خویش را به کمر بسته بودند، بازاریان را مجبور به بستن بازار و ادامه ی اعتراض کردند، این مبارزه نتیجه ای جز عقب نشینی ناصرالدین شاه از تصمیم خود نداشت. (میرزایی پری، ۱۳۸۵: ۴)

در هر حال زینب پاشا، سالیان دراز مظهر مبارزه علیه ستم و فقر در خطه ی آذربایجان بود تا بدان جا که بعد از او هم هرگاه می خواستند زنی را به واسطه ی شجاعتش بستانند همانندی اش به زینب را گوشزد می کردند. (احمدی خراسانی، ۱۳۷۸: ۲)

۲-۲ زنان انقلاب

زنان در جایگاه نیمی از جامعه بشری، همواره نقش سرنوشت سازی در تحولات سیاسی _ اجتماعی داشته اند؛ اما نقش زنان در فرآیند انقلاب اسلامی، همانند حکایت انقلاب، از نوع و جنس دیگری است.

تلاش چندین ساله ی رژیم پهلوی برای انحطاط جامعه ی زنان و خنثی کردن تأثیرات انسانی و الهی آنان در تحولات سیاسی - اجتماعی جامعه ی ایرانی با ظهور جنبش روحانیت به رهبری امام خمینی (رحمه الله علیه) در سال ۱۳۴۱ هجری شمسی، نقش برآب شد زنان مسلمان با گزینش فرهنگ غنی اسلام در مقابل فرهنگ منفی غربی پایه گذار جنبشی نوین در عصر انحطاط اخلاقی شدند. (عمید زنجانی، ۱۳۶۷: ۲۰)

امام خمینی (رحمه الله علیه) با تیز بینی و تیز هوشی خاص خود در یافته بودند که انقلاب اسلامی ایران بدون شرکت بانوان به ثمر نخواهد رسید. ازاین روش شرکت آنان را در مراسم انقلابی، واجب و لازم شمردند و حتی موافقت پدر و شوهر را لازم ندانستند.

بانوان با ایمان ما پس از اینکه از فرمان رهبر آگاه شدند، با حفظ اصول و موازین اسلامی از هیچ گونه فداکاری در راه به ثمر رساندن انقلاب خودداری نکردند، پا به پای مردان راهپیمایی کردند، شعار دادند، در تظاهرات شرکت کردند، شهید دادند، زندان رفتند، شکنجه کشیدند، آواره شدند و محرومیت ها متحمل شدند. (مطهری، ۱۳۹۰: ۲۲۴)

زنان ایرانی در دوره انقلاب نیز مانند تحولات گذشته تاریخ معاصر به نقش‌آفرینی پرداختند و در تمام راهپیمایی‌ها علیه رژیم نقش اول را ایفا کردند. آنان همسران و فرزندان خود را برای مقابله با دولت پهلوی تشویق می‌کردند و از هیچ کوششی در این راستا دریغ نداشتند. چه بسا اگر نقش زنان را در علل پیروزی انقلاب حذف کنیم، دیگر عوامل نیز آنقدر موثر نباشند؛ چنانکه حضرت امام نیز همواره بر اهمیت این قشر از جامعه تاکید بسیار می‌کردند. (مومنی، ۱۳۸۵)

انقلاب اسلامی به عنوان یک حادثه بزرگ قرن بیستم، زمینه‌ساز تحولات عظیمی در عرصه داخلی و خارجی شد و آثار آن در حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تجلی یافت. حضور زنان در عرصه انقلاب اسلامی ایران پدیده‌ای است که چنانکه باید به آن توجه نشده و جالب‌آنکه به نظر می‌رسد نقش آنان برای ناظران خارجی بیش از عناصر داخلی دخیل در انقلاب مشهود بوده است.

شهید فتحی شقاقی، دبیر کل پیشین جنبش جهاد اسلامی، می‌نویسد: «... جهان حیران و ناباور، زن ایرانی را می‌بیند که از قم و شیراز و تبریز به خیابانهای تهران فرود آمده ... آمده است تا مشت خود را در برابر سلاح به دستان نفت‌آیینان و انحصارطلبی ابرقدرتها گره کند ...».

جوش انقلابی زنان و انگیزه آنان برای ورود به صحنه، گاه حتی مشهودتر از مردان جلوه می‌کند؛ چراکه زنان در کلام امام خمینی، ندای رهایی از ستم مضاعفی را می‌شنیدند که قرون متمادی در عرصه‌های مختلف خانوادگی و اجتماعی بر آنها تحمیل شده بود. (کدیور، ۱۳۷۸: ۵۵)

حضور خودجوش زنان در انقلاب و نفی وضعیت موجود توسط ایشان را شاید بتوان اعتراض گسترده آنان به اندیشه نفی زن و تلقی زن به عنوان یک شیء بر مبنای توجه صرف به جسم او، تلقی کرد. (همان، ۵۷)

۲-۳ زنان بعد از انقلاب

دوره ای که از پیروزی انقلاب اسلامی آغاز و با شروع جنگ تحمیلی پایان می‌پذیرد؛ دوره‌ی تثبیت ارزش‌های دینی و مذهبی در زنان است؛ ارزش‌هایی که زنان بر پایه‌ی آن، انقلاب را در نیل به پیروزی مدد رساندند. زنان با حضور سیاسی خود در سالهای انقلاب، به نفی دو اندیشه و تفکر پرداختند: اندیشه‌ای که فعالیت سیاسی را برای زنان حرام میدانست و عقیده‌ای که زن را یک شیء زیبا و لوکس می‌خواست. بنابراین، زنان برای نهادینه کردن الگوی جدید زن مسلمان به ایفای نقش‌های جدید و ویژه‌ای می‌پرداخت. (طهماسبی کیهانی، ۱۳۸۵: ۱۰)

مشارکت سیاسی زنان بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ارتقا یافت و به اوج عزت و سربلندی رسید. در این دوره تحولی اساسی و ژرف در وضعیت زنان جامعه ایران به وجود آمد و دامنه مشارکت آنان نیز با پیروی از الگوهای دینی گسترش یافت.

امروز برای عموم زنان ایرانی هیچ ممنوعیتی در تحصیل و رسیدن به کمال حتی تا عالی‌ترین سطوح ممکن وجود ندارد. اینها را باید در پیش زمینه‌ی فرهنگ دینی زنان مسلمان ایرانی با حضور بزرگان دین همچون فاطمه زهرا و زینب کبری (سلام الله علیها) جستجو کرد که به هنگام ضرورت برترین حضور را در عرصه‌های سیاسی اجتماعی نشان می‌دادند و این همان چیزی است که روشنفکران غربزده نسبت به آن بیگانه اند. (www.iicct.ac.ir)

الف) زنان و صحنه‌های رزم

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای: «اگر همسران جوانی که شوهران فداکار و جوانمردشان به میدان‌های نبرد رفته بودند، به بهانه‌ی داشتن فرزندان خرد، زبان شکوه باز می‌کردند، باب شهادت و مجاهدت بسته می‌شد. شما به گردن این انقلاب و این کشور و این ملت و تاریخ ما حق دارید». (سخنرانی آیت‌الله خامنه‌ای، تاریخ ۱۳۸۰/۱۱/۲)

ریشه حرکت و دعوت زنان به انجام دادن این حرکات سیاسی و رزم آوری به نقش الگویی زنان صدر اسلام و بانوان عصر پیامبر (صلی الله علیه و آله) به خصوص حضرت زهرا (سلام الله علیها) برمی گردد، رزم آوری های رودر رو و فعالیتهای پشت جبهه در دفاع مقدس و دفاع از حریمین از این قبیل حرکات هستند.

۱. دفاع مقدس

زنان انقلابی ایران در جریان انقلاب و دفاع مقدس و تهدید نظام اسلامی و توطئه منافقان علیه مقام معظم رهبری، عزم راسخ خود را در دفاع از ارزش ها و ولایت فقیه نشان دادند و ضمن توجه به بیانات ایشان، در جهت ترویج آرا و اندیشه های آن حضرت و ایجاد وحدت بین آحاد جامعه تلاش کردند و زمانی که فرموده امام (رحمه الله علیه) را در مورد پشتیبانی در پشت جبهه ها و نیز فوریتهای پزشکی و امدادگری در جبهه ها شنیدند، سراپا گوش به فرمان ایشان در صحنه حضور یافتند و حماسه ها آفریدند. (www.maghalatshohada.blogfa.com)

۲. دفاع از حرم آل الله

مادران و همسران و خواهرن شهدا و رزمندگان مدافع حرم همانند دوران دفاع مقدس مشوق مردان برای حضور در جبهه ی مقاومت و شرکت در صحنه جنگ و دفاع از حریمین هستند.

مادران و خواهران و همسران مدافع حرم عمق نگاه و دیدگاهشان وسیعتر از دیگران است و به آینده کشور و بهتر بگویم به آینده امت اسلامی می اندیشند و در این راستا در همه زمانها و به ویژه در این موقعیت حساس با هوشمندی و زکاوت کامل با ایمان و تعهد انقلابی کارآمد و امسد بخش به یاری جبهه اسلام می پردازند.

همانطور که مقام عظمای ولایت فرمودند: «شهدای مدافع حرم سه جنبه دارند: یک جنبه، جنبه صبر خود شهید و انگیزه و ایمان خود این شهید است؛ یک جنبه، جنبه صبر خانواده ها و تحمل آن ها است؛ چون این زن جوان میتواند کاری کند که شوهرش نرود؛ این پدر و مادر می توانستند مانع رفتن جوانشان بشوند؛ چون این زن جوان می تواند کاری کند که شوهرش نرود؛ این پدر و مادر میتوانند مانع رفتن جوانشان بشوند؛ اینها صبر کردند؛ هم برای رفتن او، هم هنگام برگشتن جنازه ی مطهر او، و (هم) بعد از او.

و جنبه ی سوم خود حادثه است که تاریخ نگار انقلاب اسلامی است؛ انقلاب این است، نظام اسلامی این است. این انگیزه ها، ای ایمانها، این قدرت های روحی، این عزم و اراده ها است که جمهوری اسلامی را به وجود آورده؛ میشود دست کم گرفت؟!».

(www.defapress.ir)

ب (زنان و بیداری اسلامی

بیداری اسلامی یعنی حالت برانگیختگی و آگاهی در امت اسلامی که اکنون تحولی بزرگ میان ملت های این منطقه انجامیده و قیام ها و انقلاب هایی را پدید آورده است که هرگز در محاسبه شیاطین مسلط منطقه ای و بین المللی نمی گنجد؛ خیزش های عظیمی که حصار های استبداد و استکبار را ویران و قوای نگهبان آنها را مغلوب و مقهور ساخته است. (سخنرانی آیت الله خامنه ای، تاریخ ۱۳۹۰/۶/۲۶)

زنان شیر دل ایران در تحولات بیداری اسلامی همچون پیروزی انقلاب و دفاع مقدس و تشویق نیروهای مبارز و و انقلابی نقش بسزایی داشته اند. زنان مسلمان در منطقه نیز به ویژه مصر، لیبی، بحرین، تونس و یمن در مقابل دشمن سینه سپر کردند.

این حضور و شجاعت، یاد آور نقش برجسته و تاریخ ساز بانوان مسلمان ایرانی و جریان انقلابی اسلامی ایران در ۳۲ سال پیش که این بیداری خود به تبعیت از ائمه معصوم (علیهم السلام) بوده، می باشد. زنان مصری با حضور پررنگ خود در میان تظاهر کنندگان و در جای جای مصر ثابت کردند آنچه غربی ها در مورد انزوای زنان مسلمان می گویند، دروغی بیش نیست. در لبنان نیز گروهی از زنان محبه مسلمان خواستار سرنگونی خاندان آل خلیفه هستند (Fa.alkawthartv.com) و زنان دیگری که مجال پرداختن به حماسه آفرینی آنها که در بیداری اسلامی درخشیدن و می درخشند؛ نیست.

نتیجه گیری

زندگی پر برکت حضرت فاطمه (سلام الله علیها) عنوان بهترین الگو و نمونه فرا روی انسان های مسلمان و آزاده قرار دارد که با الهام گرفتن از آن، می توان در مسیر سعادت و خوشبختی گام نهاده و با الگو و او را میزان فعالیت های خود قرار دهیم. البته زنان مسلمان ایرانی با خود باوری و توان والای خویش گرفتن از آن، مسیر کمال را پیمود و با بیان و شناخت مباحث سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) و تأثیر ایشان بر زن های عصر حاضر، امید است که ما و تمام زن های جهان اسلام با این اسوه ی گرامی آشنا شویم و با شناخت فاطمه زهرا (علیها السلام) و مبارزات و فعالیت های سیاسی او، توانستند با حفظ کرامت، عزت نفس و عصمت و تقوا برای دفاع از آرمان های امام خمینی کبیر (رحمه الله علیه)، انقلاب اسلامی و تشکیل حکومت اسلامی شجاعانه وارد صحنه شوند و با مجاهدت ها ایثارهای خود، انقلاب عظیم اسلامی ایران را به پیروزی برسانند. و همچنین زنهای زیادی در اقصی نقاط جامعه اسلامی از جمله بحرین، لیبی، یمن و... به فعالیت های سیاسی پرداختند. امید است که بانوان مسلمان به ویژه زنان ایران اسلامی با تبعیت از زهرا ی اطهر (سلام الله علیها) در رابطه با دفاع از ولایت فقیه و اطاعت از اوامرش همیشه در صحنه باشند.

تا وقتی زنان بتوانند الگوی جامعه را به الگوی اسلامی و برگرفته از تعالیم اسلام و حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) سوق دهند هیچ گزند و آسیبی به آنان نمی رسد و در امنیت و آسایش به سر خواهند برد در غیر این صورت دشمنان اسلام با هدف قرار دادن این قشر قصد تضعیف اسلام و تسلط بر جوامع اسلامی را می کنند که باید هوشیار باشیم و معقولانه تفکر کنیم.

منابع

۱. ابن هشام، عبدالملک، سیره ی النبویه لابن هاشم، (۱۳۹۱)، ترجمه: هاشم رسولی محلاتی، ج ۲، چاپ یازدهم، تهران: کتابچی.
۲. آقابخشی، علی، فرهنگ علوم سیاسی، (۱۳۸۳)، تهران: چاپار.
۳. جعفرپور، مجید، درسنامه فاطمی، (۱۳۹۰)، قم: بیت الاحزان.
۴. حسینی، عزالدین، شرح خطبه حضرت زهرا (سلام الله علیها)، (۱۳۹۴)، قم: بوستان کتاب قم.
۵. خانی، احمد، سیره ی فاطمی نگاهی به زندگی، فضائل و کلام حضرت فاطمه (سلام الله علیها)، (۱۳۹۰)، تهران: انتشارات صبا.
۶. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، (۱۳۷۷)، تهران: مؤسسه انتشارات چاپ دانشگاه تهران.
۷. رفیعی، علی، سیره ی اخلاق و تربیتی حضرت زهرا (سلام الله علیها)، (۱۳۸۶)، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، اداره ی آموزش عقیدتی و سیاسی.

۸. زمانی، حبیب، فرقانی، قدرت الله، زنان و سیاست در اسلام، (بی تا)، تهران: سپاه پاسداران.
۹. طبرسی، ابومنصور، الاحتجاج، (۱۳۸۶)، ترجمه: جعفری، بی جا: دارالنعمان.
۱۰. طهماسبی کیهانی، ساسان، نقش زنان در نهضت امام خمینی (رحمت الله علیه)، (۱۳۸۵)، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۱. عمید زنجانی، عباسعلی، انقلاب اسلامی وریشه های آن، (۱۳۶۷)، بی جا: نشر کتاب سیاسی.
۱۲. عمید، حسن، فرهنگ عمید، (۱۳۷۵)، تهران: مؤسسه انتشارات امیر کبیر.
۱۳. قمی، محمد بن علی بن بابویه، الامالی، (۱۴۰۰)، بیروت: منشورات اعلی.
۱۴. کدیور، جمیله، زن، (۱۳۷۸)، ج ۲، تهران: انتشارات اطلاعات.
۱۵. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، (۱۳۸۶)، ج ۴۳، بی جا: نشر اسلامیه.
۱۶. محمدی ری شهری، محمد، حکمت نامه ی فاطمی، (۱۳۹۵)، ترجمه: محمد مرادی، قم: دارالحديث.
۱۷. مطهری، مرتضی، آینده انقلاب اسلامی ایران، (۱۳۹۰)، تهران: صدرا.
۱۸. موسوی خمینی، روح الله، صحیفه نور، (۱۳۸۸)، ج ۱۳، تهران: وزارت ارشاد اسلامی.
۱۹. موسوی گرماوردی، ابوالفضل، بانوی بانوان، (۱۳۹۴)، چاپ یازدهم، قم: انتشارات دلیل ما.
۲۰. میرشفیعی، صادق، طوفان کوثر، (۱۳۹۰)، قم: محدث.
۲۱. واقدی، محمد بن عمر، المغازی، (۱۳۷۶)، ج ۱، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب قم.
۲۲. یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ یعقوبی، (۱۳۸۹)، ترجمه: محمد ابراهیم آیتی، ج ۲، چاپ یازدهم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

سخنرانی های رهبری

۲۳. سخنرانی آیت الله خامنه ای، تاریخ ۱۳۷۲/۹/۷.
۲۴. سخنرانی آیت الله خامنه ای، تاریخ ۱۳۹۰/۶/۲۶.
۲۵. سخنرانی آیت الله خامنه ای، تاریخ ۱۳۸۰/۱۱/۲.

مجلات، مقالات و فصلنامه ها

۲۶. احمدی خراسانی، نوشین، «زینب پاشا، نماد مبارزه مردم آذربایجان علیه ظلم»، (۱۳۷۸)، مجله بایا، شماره ۲۱.
۲۷. بابا کریمی، عذرا، «بینش سیاسی حضرت زهرا سلام الله علیها»، (۱۳۸۸)، مباحث بانوان، شماره ۲.
۲۸. کریمی، غلامرضا، «جامعه شناسی رفتار سیاسی»، (۱۳۸۸)، فصل نامه زمان.
۲۹. مومنی، فاطمه، «بانوان در تاریخ معاصر»، (۱۳۸۵)، پرتال جامع علوم انسانی، شماره ۴۸.
۳۰. میرزایی پری، زهرا، «زینب پاشا، پیشتاز زنان مشروطه در تبریز»، (۱۳۸۵)، گنجینه اسناد، شماره ۶۲.

سایت ها

۳۱. سایت www.dres.ir، ورود ساعت: ۱۸:۳۰، خروج: ۱۸:۴۵، تاریخ ۱۳۹۹/۶/۱۱.
۳۲. سایت www.tebyan.net، ورود ساعت: ۱۸:۱۲، خروج: ۱۸:۱۶، تاریخ ۱۳۹۹/۶/۱۱.
۳۳. سایت www.maghalatshohada.blogfa.com، ورود ساعت: ۱۱:۲۵، خروج: ۱۱:۳۳، تاریخ ۱۳۹۹/۶/۱۵.

۳۴. سایت Fa.alkawthartv.com ، ورود ساعت: ۱۳:۲۴، خروج: ۱۳:۳۰، تاریخ ۱۳۹۰/۶/۱۶ .
۳۵. سایت www.defapress.ir، ورود ساعت: ۱۴:۲۰، خروج: ۱۴:۲۷، تاریخ ۱۳۹۹/۶/۵ .
۳۶. سایت www.otaghfekr.ir، ورود ساعت: ۱۴:۴۰، خروج: ۱۵:۰۰، تاریخ ۱۳۹۹/۶/۵ .
۳۷. سایت www.iicct.ac.ir، ورود ساعت: ۸:۴۰، خروج: ۸:۵۰، تاریخ ۱۳۹۹/۶/۱۲ .